

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

A magyar mondat viszonyhálózati modellje

Imrényi András

2011

1. Bevezetés, célkitűzés

A disszertáció a magyar elemi mondat szerkezetének egy olyan megközelítésére tesz javaslatot, amely a funkcionális kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok háttérfeltevéseit alkalmazza. A kognitív irányzatból különösen LANGACKER (1987, 1991, 2008) munkájára épít, és a mondat szerkezetet **forma-jelentés párok** rendszerében, kizárólag szimbolikus kategóriákkal jellemzi. A függőségi nyelvleíró hagyományból pedig átveszi azt az elgondolást (vö. TESNIÈRE 1959/1982, HUDSON 2007 stb.), hogy a mondat elemi (tipikusan szóalaknyi) egységek közötti **aszimmetrikus viszonyok** hálózata. Ez szembenáll azzal a generatív felfogással, amely az építés-bontás metaforát alkalmazva azt vizsgálja, hogy a kisebb elemeket hogyan „rakjuk össze” nagyobb egységekké, a morfémáktól a mondatig (vö. É. KISS 2006: 110).

Ugyanakkor a dolgozat a szintén függőségi leírást adó hagyományos mondatannal ellentétben (KESZLER szerk. 2000), és a generatív irányzathoz hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít a **szórend** elemzésének. Ezért a mondatot **többdimenziós** hálózatként közelíti meg (vö. DEBUSMANN et al. 2004), azaz például az igei állítmány bővítményeit két, egymástól független viszonykategória-rendszerben osztályozza. Az egyik az alaktan és a névutórendszer, a másik a szórend és a prozódia elemzéséhez segít hozzá.

A disszertáció célja minél többféle mondatípus elemzésével igazolni a megközelítés empirikus megalapozottságát. Ezért a figyelem olyan szerkezetekre is kiterjed (pl. segédigés állítmányok), amelyek a szerző korábbi publikációiból (pl. IMRÉNYI 2009, 2010) hiányoztak. Ennek ellenére természetesen számos olyan jelenség akad, amelyek alaposabb elemzéséhez további részletkutatások szükségesek. Ilyen többek között a mellérendelés, a kontrasztív topik, a „főnévi csoport” és az összetett mondatok vizsgálata.

2. Tudománytörténeti kontextus

A magyar szórend kutatástörténete két fő korszakra osztható. A generatív modellek megjelenéséig (É. KISS 1978, 1987) a főbb eredmények közé lehet sorolni szórend és hangsúly összefüggésének megállapítását (FOGARASI 1838), a mondat topik-komment (inchoativum-mondatózó) tagolódásának felfedezését (BRASSAI 1860), valamint az összefoglaló és a kirekesztő (KICSKA 1891), illetőleg a pozitív és a negatív „jellemű” kifejezések (ARANY 1873) megkülönböztetését. Ezek az eredmények beépültek az akadémiai leíró hagyományba is (TOMPA szerk. 1961–1962 [MMNyR.], RÁCZ szerk. 1968/1971 [MMNy.]), azonban jobbra szervet-

lenül, függelékszerűen kapcsolódtak a mondatelemzés törzsanyagához, amely a klasszikus mondatrésztviszonyokra (alany, tárgy stb.) összpontosított.

A második, bő három évtizedet felölelő korszakban a generatív modellek egyre részletesebb leírását és magyarázatát adták a magyar szórendi jelenségeknek. Ugyanakkor olyan elméleti előfeltevésekre épültek (mély és felszíni szerkezet, transzformációk, összetevős szerkezeti elemzés, innátizmus stb.), amelyek ütköznek az akadémiai leíró hagyomány (részben implicit) nézeteivel, és az 1990-es években Magyarországon is megjelenő kognitív irányzat szemléletével is. Ez oda vezetett, hogy a generatív grammatika a szórend kutatásában csaknem monopol helyzetbe került, miközben az iskolán kívüllálók nagy része – nem feltétlenül az értés, hanem az egyetértés híján – az új eredmények befogadásától elzárkózott.

A disszertáció nem csupán a tudománytörténeti kontextusba való beilleszkedést, hanem annak alakítását is megcélozza. Az akadémiai mondatleíró hagyományból átveszi a függőségi szemléletet, s ezt a kognitív irányzat háttérfeltevéseivel társítja egy olyan új modell érdekében, amely a szórendi jelenségek magyarázatában a generatív irányzat alternatívája lehet. Emellett a dolgozat határozottan épít a 19. századi eredményekre, és vitába száll azzal a felfogással (l. É. Kiss 2005), amely BRASSAI-ban a generatív nyelvészet előfutárát látja. Rámutat arra, hogy BRASSAI a mondat szerkezet és a feudálisztikus társadalom között vont párhuzama¹ alapján a függőségi nyelvtan hagyományába illeszkedik, és a deduktív módszerrel szembeni kritikája is eltávolítja őt a generatív irányzat módszereitől.²

3. Elméleti és módszertani háttér, tézisek

Mint a bevezetőben szó volt róla, a disszertáció a funkcionális kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtani hagyomány szemléletét egyesíti. A fő elméleti háttérfeltevések, illetve az elemzés középpontjában álló tézisek az alábbiak:

¹ Vö. BRASSAI (1860: 332): „Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, a hol székhelyét választania tetszik, a fejedelem, az ige, s fűzi magához az értelmi hódolat kötelekeivel vasallusait az igehatározókat. [...] [A]z ige fejedelemsége nem kényuralom, s alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályozott viszonyaik vannak urokhöz és egymáshoz, autonómiájok, némi rangfokozatuk, s egy bizonyos feudalizmus, melynek jelszava, szintűgy mint ama történelminek, a "nulle terre sans seigneur"."

² Vö. BRASSAI (1860: 285): „De másfelől látnom kell, hogy ama tények vizsgálatában sokan, igen sokan (s nem mind a Parnass alján állók) nem a különösről hágnak az általánosra, hanem eleve megállított általános szabályok alá akarják erőltetni a tényeket, s olyformán járnak el, mintha valaki Rigi csúcsáról akarná felvenni Schweitz topográfiai képét, miből derék panorama lehet ugyan, de bizony a perspectiva minden ferdeségeivel hamisított földabrosz. [...] Látnom kell, hogy az analogia "úgy van"-ja helyett egy körmönfont syllogismus következményeként az "így kellett lenni" áll, helyeslésünket kierőszakolando".

- (1) A mondat **szimbolikus szerkezet**, amelyet forma-jelentés párok rendszerében kell leírni. Forrás: konstrukciós nyelvtanok, ideértve LANGACKER (1987, 1991, 2008) kognitív nyelvtanát is.
- (2) A struktúra megértésében nem az összetevős szerkezeti elemzés, hanem a **függőségi nyelvtanok** (l. TESNIÈRE 1959, MEL'ČUK 1988, HUDSON 2007 stb.) szemlélete és módszere az irányadó. A „Hogyan rakjuk össze a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká?” típusú kérdés helyett (vö. É. KISS 2006: 110) a dolgozat azt vizsgálja, hogy az elemi (kb. szóalaknyi) egységek milyen viszonytípusokba rendeződve alkotnak hálózatot.
- (3) Az elemi egységek közötti viszonyok – (1) alapján – szimbolikusnak tekintendők, azaz olyan jelentésviszony-típusoknak, amelyek a formai oldalon meghatározott jelölő eszközökkel társulnak (morfológia, szórend, prozódia). LANGACKER (pl. 2001) nyomán a szerző azt feltételezi, hogy az alany és a tárgy is megragadható szemantikai síkon. Ugyanakkor CROFT (2001) felfogását követve a globális (konstrukció-független) és univerzális (nyelvfüggetlen) kategóriák helyett a konstrukció- és nyelvfüggő meghatározásokat tartja jobb kiindulópontnak. Például az „alany” globális és univerzális kategória helyett a „magyar tranzitív cselekvő ige alanyának” szemantikai vizsgálata jelent biztosabb empirikus alapot, amelyhez képest másodlagos a konstrukciók és nyelvek fölötti általánosítások megfogalmazása.
- (4) A viszonyok **többdimenziós** hálózatot alkotnak, azaz a csomópontok kapcsolatait több szempontból is jellemezni lehet (l. DEBUSMANN et al. 2004: 2). Ez egy családi vállalkozás szerkezetével analóg, amelyben a személyközi viszonyok a rokonsági és a munkatársi kapcsolatok mentén is leírhatók. A javaslat szerint az igei állítmány bővítőmenystruktúrájában az {alany, tárgy, határozó} osztályozástól függetlenül egy másik kategorizációra is szükség van, amely a szórend és a prozódia elemzésében kap szerepet. A mondatnak ebben a dimenziójában a kidolgozó, a kiterjesztő és a korlátozó kifejezések (viszonytípusok) különülnek el, ahol a „kidolgozás” LANGACKER (1987) kognitív nyelvtanából származik, a „kiterjesztő : korlátozó” megkülönböztetés pedig KICSKA (1891) „összefoglaló : kirekesztő” fogalompárjának utóda.
- (5) A mondat szimbolikus szerkezete a **mag-periféria** elven, illetve az **alapbeállítás** szerinti és az attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetésén alapul.³ A dolgozat

³ LANGACKER (2010) egy nyelvi részrendszeren vagy paradigmán belül a legkisebb fogalmi komplexitású elemet nevezi alapbeállításnak (*baseline*), amely (nélkülözhetetlen) kiindulópontot jelent a többi, bonyolultabb fogalmi szerkezetű rendszertag feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes számú alakok képviselik azt a

egyik kulcs gondolata, hogy a prototipikus igei alapú magyar mondatoknak van egy központi mag komponensük, amely alapbeállítás szerint a tagmondatot sematikusan képviseli, és formai, valamint funkcionális tulajdonságok együttállását mutatja. Formai oldalon idetartozik az igekötő + ige sorrend és a jelöletlen kijelentő mód, funkcionális szempontból pedig a pozitív polaritás és a kijelentő beszédcelexkvész-érték. A mag alapbeállítás szerint egy elemi jelenet időbeli megvalósulását kifejező sematikus pozitív kijelentő mondat („protoállítás”); az e funkciótól való eltéréseket formai oldalon jelölni kell. Ebben a morfológia (pl. felszólító módjel), egyes viszonzszók és klitikumok (pl. *nem*, *-e*), a szórend (igekötő-ige inverzió) és a prozódia (pl. emelkedő-eső dallamminta) egymással együttműködő vagy versengő megoldásokat nyújtanak.

A felvázolt elméleti kiindulópont módszertani implikációkkal is jár. A szimbolikusság tézise és a függőségi szemlélet egy erősen restriktív, azaz a lehetséges elemzések körét megszorító megközelítéshez vezet. A dolgozat mellőzi az egyoldalúan formai érdekű elméleti konstrukciókat; a formát és a jelentést mindig egymásra vonatkoztatva vizsgálja. A viszonyhálózati modell pedig az egységek önmagukban (nyelvi objektumokként) való kategorizációja helyett a kapcsolattípusokra irányítja a figyelmet. Az (5)-ben elmondottak módszertani következménye, hogy az elemzés a magtól indul a periféria felé és az egyszerűbb (alapbeállítású) mintázatoktól a bonyolultabbak felé. A kirajzolódó kép lényeges vonása, hogy a nyelv hasonlóságok és különbségek rendszereként jelenik meg, amelyben alapvető szerepet játszik az analógia és az ikonicitás.

A funkcionális kognitív nyelvészet használat-alapúságra törekszik, amelynek egyik vetülete, hogy a nyelvi adatoknak lehetőleg autentikus forrásból (korpuszból) kell származnia. Ennek érvényesítése azonban szerzőnként eltérő, és az sem egyértelmű, hogy a korpusz-alapúságot a kutatás minden egyes fázisaiban egyforma szigorúsággal kell érvényesíteni. A dolgozat alapvetően ismertnek tekinthető jelenségek új megközelítését nyújtja, ezért az adatszerzés módszereire kevesebb hangsúlyt helyez. A szerző törekszik azonban arra, hogy a mondatokat mindig egy természetes kontextus részeként értelmezze. A kialakított fogalomkészlet és elemző apparátus hatékonyságát a jövőben célszerű lesz nagy adatbázison tesztelni és szükség esetén módosítani a modellt.

baseline-t, amelyhez képest a többes számúak derivatívának számítanak, mivel egy külön – a formai oldalon is szimbolizált – fogalmi műveletet igényelnek (vö. LANGACKER 2010: 7). Ami a mondatok jellemzését illeti, LANGACKER a kijelentő beszédcelexkvész-értéket (i.m. 10) és a pozitív polaritást (i.m. 26) nevezi meg alapbeállításnak.

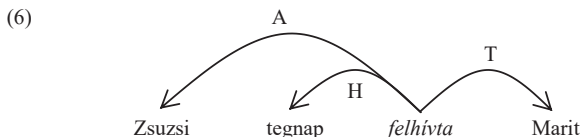
4. A dolgozat felépítése

1. Bevezetés
2. A tudománytörténeti kontextus áttekintés
 - 2.1. A hagyományos nyelvten mondatszemlélete
 - 2.1.1. A megközelítés bemutatása
 - 2.1.2. A szórend mint a mondatrésztviszonyok szerinti elemzés „vakfoltja”. Jelenségek és problémák
 - 2.1.3. DEME (1962) elemzése és előzményei
 - 2.2. A fősdratú generatív nyelvten mondatszemlélete
 - 2.2.1. BRASSAI inchoativum-mondatzöm és É. KISS topik-predikátum felosztása
 - 2.2.2. A komment (predikátum) szerkezete É. KISS modelljeiben
 - 2.2.3. Empirikus problémák É. KISS generatív modelljének kapcsán
3. A javaslat elméleti háttere
 - 3.1. A nyelvtudás holista megközelítése
 - 3.2. A nyelv mint szimbolikus mintázatok rendszere
 - 3.3. Interszubjektivitás és konstruálás
 - 3.4. Ikonicitás, motiváltság, jelöltség és jelöletlenség
 - 3.5. A nyelv hálózati modellje
 - 3.6. A mentális terek elmélete
4. A magyar mondat viszonyhálózati modellje
 - 4.1. A modell kulcsfogalmai
 - 4.1.1. A függőségi viszony mint szimbolikus viszony
 - 4.1.2. Mondatelemzés egy és több dimenzióban
 - 4.1.3. Az (igei) állítmány mint sematikus mondategész
 - 4.2. A protoállítás és közvetlen bővítményei
 - 4.2.1. A protoállítás fogalma
 - 4.2.2. Kidolgozás
 - 4.2.3. Kiterjesztés
 - 4.2.4. Korlátozás
 - 4.2.5. A kijelentő : felszólító oppozíció
 - 4.2.6. Egyéb konstrukciók (eldöntendő kérdés, óhajtó és feltételes mondat)
 - 4.3. A magmondattípusok differenciált elemzése
 - 4.3.1. Igemódosítót, komplex határozatlan bővítményt tartalmazó magmondatok

- 4.3.2. A segédigés szerkezetek funkcionális és ábrázolási kérdései
- 4.3.3. Kitérő: a magmondat mint lánc
- 4.3.4. Minősítő összetett állítmányok
- 4.3.5. Azonosító állítmányok
- 4.3.6. A *van* létigét tartalmazó mintázatok
- 4.3.7. A magmondat kiterjesztő vagy korlátozó funkciójában
- 4.3.8. Összefoglalás
- 4.4. Az operátorok interakciója
- 4.4.1. A mondatrészviszonyok és az operátorviszonyok összehasonlítása
- 4.4.2. Az operátorok láncszerű elrendeződése
- 4.4.3. Megosztott operandumok. A többszörös kérdések szerkezete
- 4.5. A topik–komment viszony és a mentális terek
- 5. Idegen nyelvi alkalmazás
- 6. Összefoglalás

5. Mintaelemzések

A disszertáció a függőségi szerkezet ábrázolásában HUDSON (2007) módszerére támaszkodik, amely a TESNIÈRE-féle sztemmánál alkalmasabb a szórend tükrözésére. Például a *Zsuzsi tegnap felhívta Marit* mondat ágrajza a következő, ahol a nyílak az alaptagtól a bővítmény felé mutatnak, és az alárendelő viszonyok az *A*, *T*, *H* címkékkel (alany, tárgy, határozó) vannak ellátva.

Az igei állítmányt a dolgozat magmondatként (alapértelmezésben protoállításként) kezeli (vö. (5)), kiemelve, hogy a finit igealak megfelelő kontextusban önálló tagmondat funkcióját is betöltheti (vö. **A:** *Zsuzsi tegnap felhívta Marit?* **B:** *Felhívta.*). A (6)-os példa beszélője egy felhívási eseménynek a beszédidőt megelőző megvalósulásáról számol be két szereplő között, s mindezt sematikusan már maga a *felhívta* igealak kifejezi. A *Zsuzsi*, *tegnap* és *Marit* kifejezések szerepe az, hogy **kidolgozzák**, azaz pontosabban meghatározzák a felhívási esemény

egyes alstruktúráit (vö. LANGACKER 1987). A *Zsuzsi* az E/3. alanyt, a *tegnap* a múlt idő jelével kifejezett idővonatkozást, a *Marit* pedig a tárgyi referenst dolgozza ki. A kidolgozás inverze a **redukció**: a *Zsuzsi tegnap felhívta Marit* egyfelől olyan mondatnak tekinthető, amely a *Felhívta* protoállítástól csak nagyobb kidolgozottsága révén különbözik, másfelől viszont utóbbit is elemezhetjük előbbi redukált megfelelőjének. Minél kisebb a kidolgozottság foka, annál inkább kell a hallgatónak a kontextuális ismeretekre hagyatkoznia. A bővítmények „elhagyását” elsődlegesen a referensük kontextusból való azonosíthatósága, illetve a relevanciájuk mértéke befolyásolja (vö. GOLDBERG 2006: 190).

(7)	a. Zsuzsi tegnap felhívta Marit.	maximális kidolgozás, minimális
	b. Zsuzsi felhívta Marit.	hagyatkozás a kontextusra
	c. Felhívta Marit.	<div style="display: flex; align-items: center; justify-content: center;"> <div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">redukció</div> <div style="text-align: center; margin: 0 10px;"> <div style="font-size: 2em;">↑</div> <div style="font-size: 2em;">↓</div> </div> <div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">kidolgozás</div> </div>
	d. Felhívta.	
	e. Fel.	
	f. Igen.	
		minimális kidolgozás, maximális
		hagyatkozás a kontextusra

Ha egy mondat a protoállításon kívül csak kidolgozó bővítményeket tartalmaz, akkor szórendje rugalmas, hangsúlyozása pedig egyenletes (*Zsuzsi tegnap felhívta Marit*, *Tegnap felhívta Zsuzsi Marit*, *Marit felhívta tegnap Zsuzsi* stb.). Az ilyesfajta hálózatban a kapcsolatok feltehetően közel egyforma erősségűek. Az egyes kifejezések az alapbeállítás szerinti funkcionális és formai tulajdonságaikat mutatják (pl. szó eleji hangsúly), és az eltérő aktivációs sorrendek a profilált esemény (a „*who-did-what-to-whom*”, l. TOMASELLO 1998: xvi) szempontjából hasonló jelentésszerkezethez vezetnek (vö. KÁLMÁN szerk. (2001: 10–11)-et is; a mégis meglévő különbségekhez TOLCSVAI NAGY (2006, 2008)-at).

A kidolgozást mint szintagmatikus viszonyt a függőségi ábrán külön nem jelölöm, csak a hálózat második dimenziójában vele szembenálló viszony-, illetve művelettípusokat. Az egyik ezek közül a **kiterjesztés**, amely a protoállítás kontextuális alkalmazását bővíti egy halmaz elemeihez vagy egy skála normál értékéhez képest. Például ha a beszédpartnerek előzetes tudásában szerepel (6) érvényessége, akkor a (8)-as mondat a *felhívta* protoállítás kontextuális alkalmazását bővíti egy újabb alanyi referenssel.⁴ A kiterjesztő bővítményt félkövér

⁴ Vö. KICSKA (1891)-ben az „összefoglaló kifejezés” kategóriáját és a művelet meghatározását: „valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen” (i.m. 297).

kiemelés jelzi. A szándékolt hangoztatás szerint a *Péter is*-re nagyobb nyomaték esik, mint az *igére* – a kiterjesztő jelentésviszonyt a formai oldalon ez a megoldás különbözteti meg a puszta kidolgozástól.

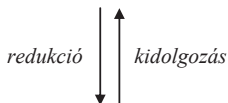
(8) **Péter is** felhívta.

A (8)-as mondatot nem a protoállításra, hanem a kiterjesztő kifejezésre lehet redukálni, vö. (9).

(9) **A: Péter is** felhívta?

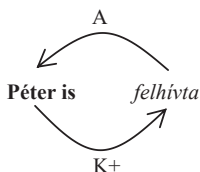
B: a. Igen, Péter is felhívta.

b. Igen, **Péter is**.

Ebből arra következtetek, hogy a mondat második dimenziójában a kiterjesztő kifejezés képviseli a gyökércsomópontot (*root node*), azaz az ígéhez alaptagként viszonyul (vö. HUDSON (2003)-ban a kölcsönös függés fogalmát). A *felhívta* pedig – ahogyan (9) is implikálja – ez esetben nem más, mint a kiterjesztő műveletet végrehajtó elem (röviden: kiterjesztő operátor) egyik alstruktúrájának, nevezetesen az operandumának a kidolgozója. A javasolt ágrajz (10)-ben látható, ahol a kiterjesztő viszony a K+ címkét kapta. A szóalakok fölött a továbbiakban a mondat D1 dimenziójához tartozó viszonyokat jelölöm, alattuk pedig a D2-höz tartozókat.

(10)

Végül a kidolgozástól és a kiterjesztéstől egyaránt elkülönül egy meglehetősen heterogén elemcsoport viszonya a magmondathoz (szokásos jelük a szakirodalomban a nagybetűs írásmód):

(11) a. KI hívta fel Marit?

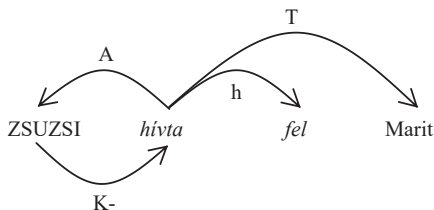
b. ZSUZSI hívta fel Marit.

c. RITKÁN hívja fel Zsuzsi Marit.

Javaslatom szerint a kérdő névmási bővítmény, az „azonosító fókusz” (vö. pl. É. Kiss 1998) és a megszorító, negatív értékelést kifejező határozó között az a funkcionális hasonlóság, hogy – az itt alkalmazott értelemben – sem kidolgozó, sem kiterjesztő viszonyban nem állnak a magmondattal. A kiterjesztéshez hasonlóan operátorok, ennek megfelelően a példamondatok egyike sem redukálható a *felhívta* / *felhívja* protoállításra, noha sémájuk része a pozitív kijelentő magmondat. Másfelől viszont nyilvánvaló, hogy nem a protoállítás kontextuális alkalmazásának kiterjesztésében érdekeltek, hanem éppen az érvényesség **korlátozásában** (l. (11b), (11c)), illetve azon funkcionális tulajdonságok fölülrírásában, amelyek a magmondatot alapbeállítás szerint jellemzik (és amelyeket a (6)-hoz hasonló példákban képes a tagmondat szintjére „kivetíteni”). A *ki* az alapbeállítás szerinti kijelentő értéket írja fölül, a *ritkán* a pozitív polaritást, az „azonosító fókuszt” tartalmazó (11b) pedig pozitív kijelentő mondat ugyan, de a felhívási esemény időbeli megvalósulását nem állítja, hanem előfeltételezi, és a közlésben betöltött szerepe a referenciális jelenet egyik szereplőjének azonosítása. Emiatt a magmondat egyik esetben sem képes a tagmondat jelentését sematikus képviselni (vö. a profil-meghatározás fogalmát LANGACKER (1999: 17–18)-ban).

Az egyszerűség kedvéért e heterogén elemcsoportot érintő (de a kidolgozással és a kiterjesztéssel egyértelműen szembenálló) viszonytípust egységesen korlátozásnak nevezem, (11b) szerkezetét pedig (12)-ben ábrázolom (K- = korlátozás). A korlátozó operátor és a magmondat jelentéviszonyát a szórend és a prozódia teszi felismerhetővé: az operátor preverbális helyzete és erősebb nyomatéka mellett a fordított szórend játszik szerepet.

(12)

Az igekötőt ebben a mintázatban külön csomópontnak tekintem, ugyanakkor a dőlt betűs szedéssel kifejezem, hogy a *hívta fel* magmondat része (vö. a lánc fogalmát és a komplex predikátumok ábrázolását OSBORNE (2005)-ben). Az igekötő igéhez fűződő kapcsolatát a határozói viszonyra mint grammatikalizációs forrásra utalva kis *h*-val jelölöm. A korlátozó operátor közvetlen szintagmatikus viszonyban ugyan csak a *hívta* szóalakkal áll, azonban ez utóbbi jelentésszerkezetén keresztül eléri azokat a sematikus alstruktúrákat is, amelyeket a *fel*, illetve

a *Marit* kifejezések dolgoznak ki ebben a tagmondatban. Ily módon a korlátozás nem a *hívta* sematikus jelentésére, hanem annak aktuális, kidolgozott megvalósulására irányul.

Végül meg kell említeni, hogy a kiterjesztés korábban látott művelete nem csak a magmondaton (protoállításon), hanem az annak korlátozásával létrejövő azonosító állításon is elvégezhető:

(13) **Jánost is** ZSUZSI hívta fel.

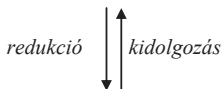
Felmerül a kérdés, hogy ilyenkor nincs-e szükség az azonosítást kifejező tagmondatszakasz zárójelezésére (**Jánost is** → (*ZSUZSI hívta fel*)). Ez elméleti szempontból azért volna hátrányos, mert eddig kizárólag elemi (nagyjából szóalaknyi) egységek közötti viszonyokkal dolgoztunk, nem volt szükség az összetevős szerkezeti elemzésben megszokott nagyobb „frázisok” feltételezésére.

Megítélésem szerint a zárójelezés ezúttal is elkerülhető, mégpedig azért, mert a *ZSUZSI hívta fel* azonosító állítást a *ZSUZSI* kifejezésre lehet redukálni:

(14) A: KI hívta fel?

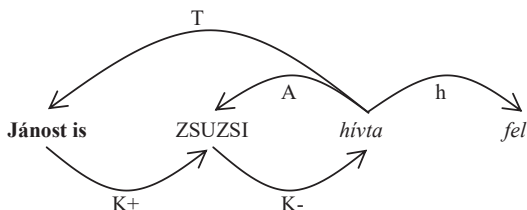
B: a. ZSUZSI hívta fel.

b. ZSUZSI.

A kétféle megformálás között hasonló a paradigmatis viszony, mint amit korábban (7)-ben és (9a,b)-ben láttunk. Ahogyan az ún. semleges mondatokat (pl. (6)-ot) a magmondat tudja sematikus képviselni, úgy a bal periférián operátor(oka)t tartalmazó tagmondatszakaszokat a bennük szereplő (legkülső) operátor. Ezen összefüggés miatt azt feltételezem, hogy a *ZSUZSI hívta fel* tagmondatszakasszal viszonyba kerülni egyenértékű azzal, ha a *ZSUZSI* korlátozó operátorral létesül kapcsolat, a *hívta (fel)* voltaképpen csak ez utóbbi operandumának a kidolgozója. A javasolt ábra ezért a következő.

(15)

A felvázolt megközelítést egyrészt az akadémiai hagyományban megszokott leírás kiegészítéseként lehet értelmezni, amely az esetragokkal és névutókkal megkülönböztetett viszonykategóriák mellett (alany, tárgy, határozó) számol a szórendi, prosódiai megoldásokkal jelölt kapcsolattípusokkal is (kidolgozás, kiterjesztés, korlátozás). Másrészt viszont a dolgozat hangsúlyozza a javaslat funkcionális kognitív grammatika-elméleti háttérét is (3. fejezet), az idegen nyelvi alkalmazást nyújtó 5. fejezet pedig a magyar igekötő-ige inverzió és az angol alanysegédige inverzió között von párhuzamot, GOLDBERG (2006: 166–182) és LANGACKER (2010) javaslataival egybecsengő módon, de részben azok kiigazítását is kezdeményezve. Elmondható tehát, hogy az elemzés – a magyar mondat szerkezet generatív modelljeihez hasonlóan – nem csupán egy elmélet magyarra való alkalmazására vállalkozik, hanem arra is kísérletet tesz, hogy egyes részproblémák tisztázásával visszahasson annak fejlődésére.

6. Az eredmények alkalmazási lehetőségei

Bár a függőségi nyelvtanokat a számítógépes nyelvészet is széles körben alkalmazza, a dolgozat eredményeinek fő felhasználási területe a **nyelvpedagógia** lehet. A hagyományos mondatrészek szerinti elemzés ezen a területen adaptívnak tekinthető (nehéz volna az alanyi, tárgyi, határozói stb. viszonyok megkülönböztetése ellen érvelni), azt az alapvető hiányosságot leszámítva, hogy a szórend elemzését figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor a generatív irányzat elméleti háttére, prioritásrendszere (amely inkább a számítógépes alkalmazást helyezi előtérbe) és leíró apparátusa az e keretben elért eredmények közvetlen pedagógiai hasznosítását nehezéssé teszi.

Egy konkrét példát megemlítve, a *ZSUZSI hívta fel Marit* mondat elemzésében az oktatás számára megfelelőbb kiindulópontnak látszik, ha a „fókusz” az igei állítványhoz fűződő viszonyok egy sajátos (a kidolgozástól és a kiterjesztéstől eltérő) típusának tekintjük, mint ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy egy mélyszerkezeti pozícióból milyen szintaktikai megszorításoknak engedelmesskedve mozgatjuk ki – az Univerzális Grammatika által

szabályozott módon – az egyik összetevőt felszíni pozíciójába. A többdimenziós függőségi modell alkalmazása egyrészt kevesebb elméleti absztrakcióval jár, másrészt könnyen összeegyeztethető a hagyományos – és a pedagógiai gyakorlatban adaptív – egydimenziós elemzéssel, harmadrészt olyan feltevésekre épül (pl. a nyelv forma-jelentés párok rendszerében való leírása), amelyek elfogadása aligha igényel fogalmi váltást a tanulók részéről. Mindemellett a javaslat lehetőséget teremt a szórenddel jelölt viszonyok ágrajzzal való ábrázolására is, ily módon a szemléltetés eszközéről sem kell lemondani.

7. Összefoglalás

A disszertáció a magyar elemi mondat szerkezetének, főként szórendjének új szempontú magyarázatát kísérli meg, a funkcionális kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok szemléletének összehangolásával. A javaslat szerint a magyar elemi mondat többdimenziós hálózat, amelynek szerveződésében a mag-periféria elv és az alapbeállítás szerinti, illetve attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetése játszik alapvető szerepet. Az igei állítmány bővítményeinek hagyományos osztályozását (alany, tárgy, határozó) a szerző a mondat D1 dimenziójához sorolja, és bevezet egy ettől független kategorizációt, amelyben a kidolgozó, a kiterjesztő és a korlátozó viszonytípusok állnak egymással szemben. A kiterjesztő és a korlátozó kifejezéseket operátoroknak tekinti, amelyek (dominálatlan helyzetben) új gyökércsomópontot hoznak létre a mondat D2 dimenziójában.

A szerző a korábbi publikációkhoz képest (pl. IMRÉNYI 2009, 2010) változatosabb szerkezetekkel foglalkozik. Javaslatot tesz a magmondattípusok differenciált elemzésére (4.3. fejezet), részletesebben elemzi a komment bal perifériáját (4.4., 4.5.), majd a megközelítés idegen nyelvi alkalmazására is kísérletet tesz (5.). A többdimenziós függőségi modell fő felhasználási területét a nyelvpedagógiában látja, ahol a hagyományos (egydimenziós) mondatleírás kiegészítését és elmélyítését segítheti elő.

Hivatkozások

- ARANY JÁNOS 1873. A szórend. *Magyar Nyelvőr* 2: 7–11.
- BRASSAI SÁMUEL 1860. A magyar mondat I. *Akadémiai Értekezések* 1: 279–399.
- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- DEBUSMANN, RALPH – DENYS DUCHIER – ALEXANDER KOLLER – MARCO KUHLMANN – GERT SMOLKA – STEFAN THATER 2004. A Relational Syntax-Semantics Interface Based on Dependency Grammar. *Proceedings of the 20th international conference on Computational Linguistics*. Geneva, Switzerland. <http://acl.ldc.upenn.edu/coling2004/MAIN/pdf/26-753.pdf>
- DEME LÁSZLÓ 1962. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: Tompa József szerk. 1961–1962/2, 458–522.
- É. KISS KATALIN 1978. A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 261–286.
- É. KISS KATALIN 1987. *Configurationality in Hungarian*. Dordrecht: Reidel.
- É. KISS KATALIN 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74: 245–273.
- É. KISS KATALIN 2005. Brassai Sámuel és a generatív magyar mondat szerkezet. In: PÉNTEK JÁNOS (szerk.), *A nyelvész Brassai élő öröksége*. [Erdélyi Tudományos Füzetek 256.] Kolozsvár: Erdélyi Múzeum–Egyesület. 11–20.
- É. KISS KATALIN 2006. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110–148.
- FOGARASI JÁNOS 1838. Euréka. *Athenaeum* 3: 193–198, 241–249, 289–297.
- GOLDBERG, ADELE 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- HUDSON, RICHARD 2003. Trouble on the left periphery. *Lingua* 113: 607–642.
- HUDSON, RICHARD 2007. *Language networks. The new Word Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56/4: 342–374.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2010. A dependency-based account of Hungarian structural focus. *Jezikoszló* 1–23.

- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2001. *Leíró magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KICSKA EMIL 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 20: 292–298.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundations of cognitive grammar 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: Simonsen, Hanne Gram – Rolf Theil Endresen (eds.), *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 11–48.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LANGACKER, RONALD W. 2010. *Substrate, system, and expression. Aspects of the Functional Organization of English Finite Clauses*. Megjelenés előtt.
- MEL'ČUK, IGOR 1988. *Dependency Syntax: Theory and practice*. Albany: State University Press of New York.
- OSBORNE, TIMOTHY 2005. Beyond the constituent: A dependency grammar analysis of chains. *Folia Linguistica* 39: 251–297.
- RÁCZ ENDRE szerk. 1968/1971. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959/1982. *Elements de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Doktori előadás, MTA.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 455–500.
- TOMASELLO, MICHAEL 1998. Introduction. A cognitive-functional perspective on language structure. In: Tomasello, Michael (ed.), *The new psychology of language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. vii–xxiii.
- TOMPA JÓZSEF szerk. 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.